

Waeyén-tins 2017 * L° 83

Li Rantoele

Gazete di prôze nén racontrece ki rexhe tos les troes moes eplaideye pal "RANTOELE", soce nén recwârlante (a.s.b.l.)

mimbe del Soce po les mancîs Lingaedjes et Tuzances d' Urope (ALCEM), avou l'aspalaedje del Kiminalté Walonreye-Brussele

Av passé
des
bounès
fiesses ?

Mwaisse sicrijheu : Lucyin Mahin - Dessens : Djozè

Eplaideu responsåve : Pire Otjacques

19, rûe d' la Hète, 6840 Li Tchesteu - Bureau de dépôt : 6840-Neufchâteau

Pris : 3 uros å limero ; abounmint po èn an : 12 uros (20 po l' etrindjir)

à conte IBAN : BE74 0682 2043 0507 BIC : GKCCBEBB

Ratacaedje : po nozôtes poleur schaper l' walon...

Est ç' vormint l' dierin moumint ?

Bråmint des djins ont ciste idêye la el tiesse. Si c' est nén nozôtes, c' est fotou. Il ont rashou leu tuza so l' fwait ki, si on n' l' a nén oyou estant djonne, c' est kendal. Portant...

Al fiesse às lingaedjes walons do moes d' may, dj' aveu rivnou avou mi parpononde [benjamine] di 7 ans. Come a ses frés et s' sour, dji lyi djåze walon dispu estant ptite. Mins, al diferince des grands, elle est avou mi djouremây, dabôrd ki les ôtes, dji n' les veyeu k' on côp del samwinne. Ça fwait k' ele pout responde hinkepinke e walon, et s' rissint ele cisse langue la come on vrayi lingaedje d' atôtchance.

C' esteut l' prumî côp k' ele rivneut el Walonreye, et dj' aveu pirlodjî tocosté k' i lyi faleut djâzer e walon. Dj' aveu sogne k' on lyi evoyaxhe des sinâs antiwalons, et l' esclawer po todi.

Çou k' dji lome on « sinâ antiwalon », c' est çou k' ariva a des cints et des meyes di Walons e 20inme sieke. I sôrtixhént on mot walon dins ene fråze e francès, et totes les djins âtoû d' zels si petént a xhaxhler, tot s' mocant.

Insi, B.M., al pitite sicole, k' on dmandéve kimint k' on veyeut k' c' est nonne so ene ôrlodje. Et

leye responde e francès: « c'est quand les deus **grefes** sont sur le 12 ». Dandjreus k' li dame di scole (ene foirt sitraegne djin) l' ahontixha dvant tertos. Li bâshele, portant d' ene famille walon-câzante, n' aprinrè mây a djâzer walon coranmint. L' eclitchaedje [blocage] si fjha diviè 1965.

Pacô, c' esteut co pus biesse : onk u ene sierveut on mot walon diferin do ci do pârler do cotoû. Par egzimpe, B.L., a ene escurSION di scole, passant divant on tchestea, sclama tot hôt: « o ! ké bê tchestê ». Mins les ôtes efants, ki câzént bén walon, n' avént nén ç' mot la dins l' motlî d' leu viyaedje (il aveut ddja stou rfrancijhî « chatô »). Âz ôre « tchestea », tot l' otocâr djipa. B.L. ni câza pus on mot d' walon après ç' côp la.

Asteure, loucans les waloneus, ki dvrént djâzer walon tocosté, aprume avou les efants, come i l' riclamnut toplin dispu ene boune dijhinne d' anêyes.

Brosse di gade ! End a nén onk so dijh ki djâza walon a m' feye

tins di s' dimoraedje el Walonreye. On copineu, on « vrayi » waloncâzant, el dijha platezak: « dji n' sâreu dire a ene efant : ké novele, bâshele ? Otomaticmint, dji l' arinne e francès. »

C' est nén l' prumî côp ki dji rleve li cayet. Dedja e 1998, avou m' pus viye des bâsheles, dj' ala trover e s' buro on waloneu ki fjheut ene gazete lomêye « Divizans walon ». Ebén, nodidju ! la Bén k' i djâze avou mes efants e francès. Et lu : « dj' a sogne di sbarer ces ptits la ki n' comprinront nén m' walon ». Fât-st araedjî !

Avou ça ki, emey les waloneus, end a co mwintes ki compudnut tot mins k' ont malâjhey a câzer. Oudobén k' ont l' abitude di scrire e walon mins nel nén dvi-zer.

Les cis ki djâzît walon a m' feye estît tertos des raprindisses, et kécfeye des câzu « zero-cno-xheus ». Ci n' est ki ç' sôre di boutants la ki pôrè schaper l' walon. Et fârè co ki tote ene djermeve di « vîs waloneus » evâye !

Çou k' djâzer walon vout dire

C' esteut do tins des « robots ». On aveut l' abitude, avou les bombârdumints, do cori a l' abri ossu rade k' on poleut.

Ci nute la, endè touma 3 ou 4 do costé d' Ougrêye et d' Kincampwès ossu. Bén k' nos avéns pris l' decizion do dmani el câve, mi popa nos djha : « Ci côp cial, mes efants i nos fârè Bén rprinde li voye di l' abri. »

Tot-z apiçant al vole kékes covtoes po s' restchâfer la wice ki n' fijheut nén solo, vo nos la-st evoye tot corant, prindant l' rowe lérece del cité et Dzo les Vegnes po rdjonde l' abri d' Chimeuse k' esteut d' foirt lon li pus seur disconte les bombes et les robots.

Come nos arivéns â pî d' l' ovraedje, divant nozôtes si dispaitchént come i polént ene pitite feme avou ses cwate efants. Vos vs dotez bén ki l' feme aveut totes les poennes do monde a fé avanci s' trûlêye. A l' copete del gritchete ki moennéve a l' abri, li responsâve breya : « Hê, vos, la, nosse dame ! Dixhombrez vs on pô avou tos vos djonnes ! Mi, dji doe serer l' poite. »

Dj' oya-st ossu tot passant divant l' ome di l' abri li feme ki lyi breya tote dishoflêye : « Dijhoz, mâhonteus, c' est les robetes

k' ont des djonnes. »

Cisse-lale, « c' est les robetes k' ont des djonnes ! », mâgré ki dji n' aveu k' set ans, dji n' l' a mây rovyî. C' esteut ene tote bele replike et l' responsâve ni trova rén a responde.

Mi, après tant d' anêyes, elle est dmanowe e m' tiesse, et î dmor-rè disk' â dierin djoû di m' veye. C' est come si c' esteut scrît e m' cervea.

Li guere, paret !

Richard Joelants, li 13 d' awousse 2017.

Eternâcionâ

Les ptits payis si plèt i co rdislaxhî ?

Dj' ô Bén, pa « ptits payis », des bokets d' « grands payis » d' asteure, avou on lingaedje ey ene tuzance a pârt, come li Kourdistan, l' Azawade, li Cazamance, li Tibet. U, pus adlé nozôtes : l' Escôsse, li Catalogne, li Flande... eyet l' Walonreye.

End a ki tuzèt ki l' Beldjike, on djoû u l' ôte, va tourner a brouwet d' tchikes. (Sacwants waloneus sont dins ç' rabin-dlaedje la, mins c' est lon d' esse ene mådjorité.) Ces-la - et ces-cial avou - doeynut shuve sobayeymint les sayes di dislaxhaedjes di ces « câzu-payis » la, k' on a dit dins l' tchapea.

Djustumint, sol tins ki ns emantchans nosse gazete, gn ârè deus referandoms di dmande di dislaxhaedje (el Catalogne ey e Kourdistan).

Dji n' vos câzrè nén...

... do cas do Sara coûtchantrece. C' est ki : dji so d' comiece, et on n' dit nén çou k' on vout so des sudjets pareys. Les « frontires del patreye », ça a stî ene câze sacrêye e l' Urope, des siekes et des rassiekes â long. Ci l' est co po ene câkêye di payis k' ont des rujhes avou on boket d' leu teritwere. Sondjans al Chine, a l' Oucrinne, ... u a l' Espagne.

Portant, gn a yeu, e l' Urope, des cas d' divoirçaedje a l' amiâve. Li Tchekeye eyet l' Eslovakeye, metans. Ci fourit eto foirt pâjhûle e l' Escôsse.

Escôsse eneviè Catalogne

Dins l' cas d' l' Escôsse, l' an 2015, li govienmint cintrâ aveut dné s' benediccion â referandom. I djouwît tchaeke franc djeu, avou tos les toûs perme-tous el politike. Les Unioniveus d' Londe, deus troes djoûs dvant les vôtâedjes, prometît « des libertés timpesse » a l' Escôsse. Rizultat des coûsses : les dislaxhiveus pierdît a 45 âcint, u âk inla.

Mins, dispu ki li Rweyâme Uni s' a rsaetchî d' l' Union uropeyinne (siconte li volté des Scôswès, ki vôtît brâmint po l' Urope), les mwaissees d' Edimbork volnut rmaxhî les cwâtes,

et rataker on dmandaedje âs djins [*consultation populaire*].

Les unionisses espagnols n' ont nén parey froed sonk. Dispu k' les Catalans volnut mete so pî leu referandom, il ont sayî d' elzî mete des xhames el voye di totes les manires k' i gn a. Tot djhant k' c' esteut foû lwè, et k' les decideus pôrênt voler â yoyo. Adon-pwis, tot mançant les fonccionaires federâs d' elzès cayî a l' ouxh s' i fjhént ene sacwè po-z adjinçner ci vôtâcion la. Al fén des féns, voleur edjaler l' evoyaedje do buddjet al contrêye otonome. Pont d' sôs, pont d' bok !

Kourdistan, Azawade, Cazamance

Li Scôsse eyet l' Catalogne ont ambedeus ene viye Istwere come dislaxhî payis. Pu come contrêye otonome, avou pârlumint, prezidint, police et tot l' sint-friskin. I s' polnut rashire [*baser*] ladsu po traecî les limodjes do novea payis.

Mins ci n' est nén insi k' on maxhe li djote e l' Azeye ey e l' Afrike. Rola, les frontires ont stî croylêyes pa les Uropeyins. Âs colnijhaedje di l' Afrike, e 19inme sieke, pol Cazamance et l' Azawade. Après l' guere di 14 pol Kourdistan.

Ki : li Kourdistan a stî èn an u deus on dislaxhî payis, diviè 1920-1921, si djel tén Bén.

Ârvierdimint, e l' Afrike, les frontires sont pâr ârtificieles. Av dedja loukî ene mape do Senegal ? Li Gambeye, vaila, c' est on dislaxhî payis, stitchî come ene ponte di Paris â mitan do Senegal. Paski les Inglès ont disbarké on bea djoû a Banthurst, et prinde tote li contrêye sol mouze ki s' egole vaila dins l' Oceyan Atlantike. So ç' tins la, les Francès avancént â mitan des teres, tot passant âtoû del col-

neye inglesse, et abroker el Cazamance.

Ké rapoirt inte li Bijhe et l' Nonne do Mali ? Inte les deus, gn a k' on stroet colidôr, dandjreus paski c' esteut l' teritwere ki dmorêve cwand les frontires des payis vijhéns fourît-st aroyeyes. Rén a vir avou li rweyâme istorike do Grand Mali !

Li pus disbâtchant...

... c' est ki nouk, ni les Uropeyins, ni les payis vijhéns, ni volnut bodjî âs frontires clawêyes â 20inme sieke. Et nolu ni mete dins l' balance li tuzance et les lingaedjes des ptits payis ki s' batnut po leu sovrinté.

Et pu, gn a co çouci : dins brâmint des cas, gn a ene câkêye di dmorants ki n' provnèt nén do mwaisse peupe ki li ptit payis s' a fôrmé âtoû. Inglès e l' Escôsse, Espagnols el Catalogne. Sins rovyî les abagants dâ lon, ki vont purade vôte po les disfindeus d' ene grande langue (li castiyan el Catalogne), pask' i n' volnut nén co ridveur aprinde on novea djârgon.

Ça fwait ki, li rcandjaedje di frontires dins les anêyes ki vnèt, dji rcrin foirt ki ça n' si frè nén.

Et nozôtes, sabaye ?

Dji n' vos pretchrè waire sol sudjet, paski dji n' shû ki did lon li politike bedje.

A dj' Bén comprins çoucial ? Les Walons ont stitchî on pârti minoritaire avou les Flaminds a Brussele, po decider des die-rinnès brimbâdes di povwer k' i dmeure â federâ (totès laidès sacwès : seurté, pinsions, ârmêye).

Et les mådjoritaires, todi mwaissees e leu mâjhon a Nameur, touyî et brouyî a leu môde.

Lucyin Mahin, li 26 d' awousse 2017

Walonreye

Guere des lingaedjes e Hinnot ?

Li limotche inte li walon eyet l' picârd el province do Hinnot n' a måy sitî croylêye oficirmint a l' ONU. Endè va-t on eviè ene novele guere des langues, ci côp cial, âdvins del Walonreye ?

Dispu nosse papî sol confereince da Zavî Biernî a Chevri (Rantoele 81), nos avans rçû sacwants emiles da André Gauditiaubois.

Rovyî Dunker ?

A.G. - *Dji n' seû né contint. Pâdje 19 du 81, on (Lucyin ?) a scrit in artike su Xavier Bernier ki aurait fé « Ene conferince sol tchanson e walon » a Sivry li 11/03/2017. Ki nosse Gzavî vègne dins l' sud du Hénaut djâzer del tchanson è walon èt n' dîje rén su l' tchanteû l' pus conu du cwin, Wiyame D, dj'a l' drwèt d' yèsse èsbaré.*

K'i n' pâle né dès wagnants du GPCW ki l'ont yeu avou mès causâdjes (Jézabel (2 côps), Erik Elrosse, Yannick Renard), dji pou l' conprinde. Mins la, di n' rén dîre du tout du Dunker, ça n' va nén. Di n' rén dîre su lès dérin wagnants du dérin GPCW (dispu, i nd' a pus) « Lutik Tran-zopéra », vnant d'in muzikologue (du Bel Canto su du Rok progressif), c'èst co pus' pîre, adon k'i n' saveut né ki dj'èsteu l' parolî du groupe lidjeû.

Response : Taiss ki siya, Zavî a djâzé d' Dunker (et djouwé « Todi sol voye », si djel tén bén). Mande escuze si dji n' l' a nén rmetou dins m' pitit rapoirt.

Li walipicârd, edvinté pàs Lidjwès ?

A.G. - *A Chevri, d'après l' caute di Maréchal (mape l° 1), on sprektéve walon, in walon ki lès*

linguisses picards di France lomenut « Roula » (mape l° 3).

Sakants Lidjeûs ont disgueuyî su l'Ouest-Wallon, tot l' lomant « Wallo-Picard, dialecte de transition ». Sereût ç' mutwè on patwès d' barakîs ?

Avou lès isoglosses, lès transicions du normando-picard vont du Cotentin a Faimonveye.

Kand dji wè lès rodjès lignes (mape l° 2), dji m' dimande si dji seû co walon. Les Wallo-lorrains serént-is pus' walon k' lès Wallo-picards ?

A Chevri, gn a dès tchéns avou dès tchapiôs. Abaynut-is è walon ? Sorlon ç' caute-là, li picard èst djâzé minme dins l' province di Nameur.

Eyu çk'èle èst l' frontîre lingwistike Picardo-Wallonne ?

Ene response a Chevri ?

Come on l' voet bén sol mape « tchapea » (loukîz p. 18), li payis d' Chevri-Rance est loukî come picârd pâzès linwincieus, di câze del cawete -iô. Mins - et c' est la k' ça s' ecrameye - l' oyon « tch / k », lu, est tipicmint walon, çou ki dene li mot « tchapiô ».

Sayans di trover les ôtes piceures des pârlers d' avâr la po vey di ké costé ki l' pezea va clintchî.

Mins, disca lanawaire, n' ayeut waire di scrijheus ni di rcwereus dins ç' coine la do payis. Tchance avou, dispu la cwate cénq ans, Michèle Herlin a sayî

di renonder l' interese pol walon del pârt des djins di cisse coine la.

Po cmincî, tot rispârdant kékes sicrijaedjes di s' pa, Maurice Herlin : ene ramexhnêye d' arimés ey on scrît di prôze nén racontrece so l' istwere di Rance.

Adon-pwis, e-n adinjçant dispu troes ans ene fiesse e l' Aisse del Tuzance di Chevri, lomêye « ripatwejhans nos » [patoisons-nous]. Et-z î priyî des djins d' mestî po pretchî sol walon : Michel Francard (2016) pu Xavier Bernier (2017). Sins rovyî ene tchantâjhe da Mimile (2016) et on mini-concert des Crapâdes (2017).

Des motlîs po fé

A tchaeke fiesse, - eyet ddja dvant çoula - Michele aprestêye deus motlîs tinmreces [thématiques]. End a asteure ene dijhinne, ki vos ploz trover les tites sol pâdje Wikipedia del djin. Po lyi emiler : micheleherlin@me.com

Houte di çoula, elle a stî rapexhî des vîs scrijaedjes e walon da Georges Ducarme, on rcwereu do cotoû.

Ça fwait ddja kékès usteyes dins les mwins des cis ki vôrént disocpler les deus gades, li walone eyet l' picâde.

Mins vâreut co mî dire avou Dominike Heymans (p. 21) « Gn a deus caze, walon et picârd; noerixhoz el cene ki vs arindje. »

L° 1 : Mape Maréchal (1926) : tote li Bote do Hinnot est walone

L° 2 : Mape des Cmons Wikipedia (2010) : Li Coûtchant walon est metou roylé. Li Bote do Hinnot est rsoyeye e deus

L° 3 : Mape des Picârd di France

I n' volnut rén dins nosse Bote do Hinnot

Spòrts : Les tchafiaedjes do Ptit Louwis (44)

Ene miète di tot

El dierin côp, dji vs aveu dvizé d' Filipe Gilbert. L' etchinnmint est àjhey a fé, puski no tchampion do velo a stî à toû d' France.

On n' pout nén dire k' il î a fwait des spites. On l' a veu ene miète, mins al fén, il a dvou abandner po cåze di mala-deye..

Èm-n idêye sol Toû

Come dji vos dvize do toû d' France, c' est l' ocâzion di dner m'-n idêye - cweki dji n' so nén mierseu a pinser çou k' dji vos va dire.

Tot dabôrd, vos savoz ki dji voe voltî tos les spòrts. Adon, si dj' a waitî totes les estapes, dji n' a nén trové l' toû foirt passionant. Gn a waire yeu d' estapes ki ndè valént les poennes. Gn ayeu nén dandjî di waitî l' etirté di l' estape. Djusse e rloucant l' dierinne eure di couÿsse, c' esteut ddja assez. Waire di spectåke eyet des estapes ki meritrent d' esse mî dessinêyes.

- Cweki : c' est co surmint ene kession di gros liårds puski les veyes dennut des liårds po-z ascoyî l' cominçmint ou l' arivêye di l' estape !

Dins l' montagne, on creyeut awè do dispetraedje inte les gros bresses. Bawaite ! i n' ont fwait ki d' ratinde ! Roci eto, sereut ç' ene kession di liårds ? On directeur sportif a meyeu vir onk di ses coreus dins les dijh prumîs, purade ki del fé ataker avou l' risse d' awè on flåwixhmint et piede bråmint d' munutes à clasmint !

Ureuzmint k' i gn a des beas pa-yizaedjes k' on nos mostere dins

l' boesse à imådjes !

Minme el ci k' a wangnî, Froome, i n' a nén ddja ataké, ni minme wangnî ene estape ! I fât rconoxhe k' il ayeu ene foite ekipe avou lu. Cwand on voet ki, dins l' prumî conte-el-monte, gn ayeu cwate omes di Sky dins les dijh prumîs. Dins l' montagne, i n' a dayeur djamây sitî mierseu, avou todi onk ou purade sacwants ekipîs avou lu. Pire, el gayård èn court k' el toû d' France eyet s' ripoizer el restant d' l' anêye. Djamây ene classike dissu s' calpin. Èç-n anêye ci, i fwait tolimme el Vuelta, el toû d' Espagne. Mondiu ! ki nos stans lon erî des grands tchampions come no-n Edi Merckx !

Atletisse

Po shure, gn a yeu les tchampionnat do monde d' atletisse do 4 à 17 d' awousse a Londe. Dj' a tolimme pris pus d' plaijhi a waitî çoula dins l' boesse à imådjes.

Nafissatou Thiam a dvinou rola el prumire tchampionne do monde bedje di l' Istwere e discrotchant el tite mondiâ di l' eptatlon. Elle a repoirté l' ôr el 6 d' awousse. A 23 ans, elle a cåzumint tot repoirté, sinon el tite el sâle mins ça pôreut s' fé l' anêye ki-vent a Berlin.

Les Belgian Tornados, yeusses, n' ont pont yeu d' medaye. Les

mimbès del famile Borlée n' ont nén reyussi a nd awè ene nerén. Tant k' a Usin Bolt, il a raté

s' sôrteye e finixhant troejhinme d' ès tot dierin cint-metes. Les rwaitants ont minme xhufilé les deus ôtes divant lu. Ba ! i s' âreut yeu dvou djoker ene anêye pus timpe come ça ayeu stî anonci.

Ene imådje ki nos n' virans pus

Cwanlminme, el Djamayikin d' on mete 96 finit s' cârire avou 8 medayes d' ôr olimpikes, onze tites mondiâs eyet troes rcoirds do monde.

Djeu d' crosse

À tchampionat d' Urope di djeu d' crosse dissu l' yebe [*hockey sur gazon*], ki ça fouxhe mon les femes ou bén les omes, les Bedjes ont yeu l' medaye d' ârdjint e finixhant deujhinmes, batous a tchaeke côp pa l' Holande.

Drole di cominçmint

Dji m' dè vòreu di n' nén dvizer di fotbale eyet do cominçmint, ene miète especiâ, do tchampionnat d' fotbale di divizion onk.

Après cénk pârteyes, Tchålerwè est prumî eyet les candidats a l' Urope lon padrî : Anderlecht a 10 ponts, l' Estandârd a 11, Li Gantwesse a 13 eyet Ostinde a 15.

Jean Goffart, li 27 d' awousse 2017

Istwere

Li sidje do tchestea d' Bouyon e 1141 (II)

E 1096, Godfrwè vinda s' dutcheye à prince-eveke di Lidje. Si eritî, Ustatche, rinonça a l' ratchter. Mins li conte di Bâr el vina haper e 1130. Li prince-eveke li vént assidjî e 1141.

Li prumire nute, les cis do tchestea moennèt bacanâle dizo les ouys des assidjants. Les sôdârs (nén d' mestî) do prince eveke, zels, crevèt d' fwin. Taiss ki les Bouyonîs n' els ont nén ravitayî, peu d' esse kitchinés des mwaisses do tchestea. Les Lidjwès kimincèt don a s' disbâ-tchî. C' est k' i n' sont waire d' omes, et il ont peu ki l' conte (li popa do disfindeu do tchestea) n' avegne avou ene grande ârmêye po-z aspaler s' fi.

Li prince-eveke elzî va fé on pretchmint riprins dins l' « *Triumphus Sancti Lamberti de Castro Bullonio* ».

Pretchmint d' Åburon

C' est l' rimimbraedje di l' idêye do djudmint Diu. On î aprind eto ki les sôdârs, c' esteut des cwerleus a Lidje, et k' sacwants s' avént ddja batou a moirt dizo l' minme râjhon : fé djouwer li djudmint Diu. I lzî rprotche çoula, ca leus râjhons n' estént nén claires. Cial, i disfindèt l' bén da Sint Lambiet disconte ces laids pistolets la do conte di Bâr, k' est la traitî d' tos les nos.

Mins les sôdârs metèt ene condition : i fât amoenner à camp (k' on lome co asteure li tchamp Lveke) les rlikes da Sint Lambiet.

À cmince, l' eveke rifuze. Mins les sôdârs ni ployèt nén. I lzî fât sint Lambiet po s' bate a leu costé. Ôtrumint, i leyèt la hathe et matche.

Åburon evoye èn ârtchidiyâke a Lidje, aprume po lever ene novele ârmêye. Les djins sont-st egadjîs d' foice. Li ci ki n' vout nén, on lyi apice ses béns. Adon, les Lidjwès dijhèt parey k' a Bouyon : si sint Lambiet n' vént nén avou nozôtes, on n' eva nén.

Après mo des bates di dvizes, li sârcô d' sint Lambiet est rsaetchî del cripe li 27

d' awousse.

Mirâkes tins des rmouwaedjes

Et cwiter Lidje li londmwin so on batea ki rmonte Mouze, pu l' aiwe d' Oûte, disk' a Fraiteure. La, gn a on bribeus aveule k' aduze li sârcô et i rvoet à moumint minme. Onk des sôdârs, k' aveut l' five fagnrece et des mâs d' tiesse abominâbes meta doûcetmint si spale dizo l' bayåd avou l' chasse, et-z esse rifwait so plaeece. C' est deus des mirâkes racontés noer so blanc dins l' « *Triyonfe* », mins i gn ava Bén ds ôtes.

Al nute, li sârcô est distcherdjî et espôzé a l' eglijhe d' Oufet. I rprind l' aiwe, dandjreus so ene betchete d' Oûte saetcheye pa les sôdârs metous so des pazeas d' halaedje ou ki rotèt dins l' aiwe, et rmonter disca Houton. La, i fât ndaler pa les voyes, Mâtche, Rotchfoirt ey ariver al nute a Telin, la k' el Principaté a èn alou. Il î passèt l' nutêye.

Li 30, i cwitèt Telin, ey ariver a Viyance (ki n' est pus payis d' Lidje). La on tchenonne evoyî às noveles lezî rvént dire ki l' conte di Bâr liverrè bataye li londmwin. I sereut a cwate miles (6 km) do tchestea avou 15.000 piyotes et 500 cavlîs. Sacwants sôdârs vont adon dzarté, mins les ôtes porshuvèt leu voye et passer l' Aiwe di Lesse às Wés d' Bouyon (ene plaeece co lomêye insi âdjourdu). La, i sont dins l' dutcheye et pa les stroets pazeas, arivèt a rdjonde les assidjants, sins esse atakés. Çoula eto est dné po mirâculeus pa les cronikeus lidjwès.

Les assidjants avént ddja metou leus coirsets d' fier pol batreye anonceye. Tot veyant ariver les rlikes, i vont fé des « djô ! djô ! », et ç' fourit des tchants rlidjeus disca l' anuti. Ns estans l' 31 d' awousse 1141. Les Lidjeus sont d' adrame po-z ataker.

Li 3 d' setimbe, i vont bouter l' feu al disfinse do molén, et à molén lu-minme. Mins après, les ôres sont di n' rén fé, disca l' aprestaedje d' ene machine di guere po-z ataker l' toû d' Beaumont. Et d' on pont so Smwès po-z espaitchî les Bouyonîs di vni poujhî a l' aiwe.

Cwand ttafwait s' djowe so les niers

Ådvins do tchestea, Hugon, li tchîf des assidjîs, catrucimé d' on curé, va candjî d' idêye. I vout rinde li tchestea a sint Lambiet et a l' Aviedje Mareye (les deus sints metous so l' ake di rnon d' Ustatche, li dierin eritî d' Godfrwè). Si fré et ses barons n' vlèt nén, çou k' etrinne do higne-hagne emey les disfindeus.

Di l' ôte des costés, li trope lidjwesse a l' ôre di n' nén aler piyî les viyaedjes alintoû, la k' l' eveke a evoyî des priyesses po dire messe et pretchî les djins. Mins ene si grande ârmêye doet esse noureye. Après cwénze djoûs, li ravitaymint baxhe. Adon, gn a co ene peclêye di pitès djins ki dzartèt.

À tchestea, Hugon a dmandé pa deus côps k' on evoye ene ambassade a s' pere po k' i dene si benediction à rindaedje del dutcheye. Mins les evoyîs si fotèt d' lu. I n' vont nén a Bâr, et n' rivnèt nén al metowe date. Adon, fén strindou, Hugon dvént come sot : i s' dischave si coir avou ses ongues, bouxhe so s' pwetrene, hagne dins ses bresses et ses mwins. Tantea k' el fât loyî.

(a shuve)

Sorlon l' silabusse di Léon Thomas, « Le siège du château de Bouillon de 1141 », eplaidî e moes d' djulete 1996 po les 900 ans di l' endalaedje di Godfrwè; et l' prezintaedje e walon a Bive pa l' oteur li 3 d' nôvimbe 2015

Rilidjon / novea live e walon

Les sâmes, ratournés på ptit moenne

Ci minme pitit moenne la di l' abeye di Rotchfoirt k' aveut ddja translaté l' evandjîle sint Mår et troes letes sint Djhan. Si ouve a stî rtrovêye on bea djoû dins les vîs papîs d' l' abeye.

L' ome î dmande di n' nén dire si no. C' est Djan Hamblenne, on teyolodjin d' après Nameur k' a yeu l' crâne idêye d' eplaidî ces papîs la. Nén sins mâ. Paski pocwè ?

Mwaisse copeye

C' est cwarante ans å long ki les foyous ont doirmou dins on ridant ezès gurnîs d' l' abeye.

C' est on lomé Jean-Paul Wéry k' elzès va rfotografyî onk a onk, et ls eplaidî so ene waibe da sinne.

Djan Hamblenne, k' a acvierné lanawaire on memwere di teyolodjeye da Djôr Sfasie, trova ki ça vâleut les poennes d' endè fé on live. Ki rexha e 2016, tot fwait dins les regues, avou pår on limerô IBSN.

Ristoper les trôs

Ene pårteye do papîscrît esteut gâtêye, et nén lijhåve. Ces bokets la, c' est Gui Fontinne - lu-minme curé ortodosse - ki les a rtradût.

Sobayî si c' est lu k' a racsegnî a Djan li sâme 151, ki n' egzistêye ki dins les ratournaedjes ortodosses del Bibe. Djan s' a metou e dwer d' el rimete lu-minme e walon, come cougnet do live.

Sourdant ratourné

On n' sårè mår les pondants et les djondants k' ont bouté li pere Houbiet d' Rotchfoirt a dner cisse bouye la a si scolî. Mådji-nans ki l' ome, vinant d' on ptit viyaedje do payis d' Lidje, tapêve al diloujhe, reclôs dins l' abeye. Et motoit voleur taper l' cote sol håye.

On n' sårè nén nerén di ké tecse k' i pâte po fé si scrît e walon. Il a dvou studyî l' latén et l' grek a scole. Mins li mwaisse copeye est e-n ebreu. La ene ôte pwaire di mantches.

Udon-bén a-t i tot biesmint prins on tecse e francès. Ki sai dj' ?

Corwaitaedje do walon

Çou k' on est seur, c' est k' i tuze les imådjes et les djhêyes da Dâvid e walon, et ci n' est nén èn aprindisse.

L' ortografeye, riprinjhe téle kéne pa l' eplaidéu, n' est nén l' cene d' ene sicole di walon. Li croeihete nerén n' est nén todi catolike. C' est l' cene do cåzaedje des djins del deujhinme mitan do 20inme sieke, ki n' metèt k' rålment li prono droet coplemint divant l' aidant viebe.

I s' trebouke eto padecô po l' aidant viebe des rpassés tins des viebes å prono (rujhe di tradure li francès « *ils se sont* ».

I s' ont tertos leyî aler a totes sôres di laidès manires; i s' ont disbâtchî; nouk ni fwait l' bén. (dji vos a rmetou li cogne dujhåve)

Mins gn a des ôtes traits ki sont bén wårdés, come les alofômes avou « -r » des dvancetes:

Li Diu des cirs louke les fis d' l' ome; i vôteut bén esse seur k' avår zels, i n a co on sûtî ki cwirt li Bon Diu. (p. 85)

Dji rténrans aprume on foû ritche motlî, avou l' plaijhi do vey siervi des mots come « meskeure » (p. 84), « eclawé e cep » (p. 40), « bouxhî djus » (p. 58), « dihessî » (p. 64), « kissinti » (p. 25).

Li sustantivaedje d' addjectifs « fruzixhant » (p. 84) « haeyâves » (p. 34) pout esse riwaitî come ene saye d' on noû-motisse.

Gn a eto ça d' clapant : pacô, li tipetape powetike est respecté.

Les pîs des hôtns

ni m' tripelront nén ;

les mwins des vârens

ni m' bouxhront nén djus (p. 58).

Gn a des ôtes belès piceures, foirt diferinnes do francès rilevêyes pa Jean Hamblenne dins si adrovaedje.

Pordjet « Noû Testamint e walon »

Les crustins walon-cåzants ont ddja « so leus axhales » [en rayon] les ratournaedjes di deus evandjîles pa Djôzef Mignolet (diviè 1935), les cwate pa Jean-Marie Lecomte (dins ls anêyes 1990), li triplete sint Mår et les troes letes sint Djan do « ptit moenne di Rotchfoirt ». Adon, Djan Hamblenne ava l' idêye di radjouter les mancants, po-z aveur tot l' novea Testamint e walon.

Disk' asteure, il a ddja trové des bénvlants [bénévoles] k' ont ratourné les deus letes Sint Pire (Ziré Malet) et l' lete ås djins d' Efeze (Bernard Louis). Des ôtes s' ont anoncié po tradure l' Apocalipe, les deus letes sint Pår ås djins d' Corinte, li

lete sint Pår azès Romins, li lete sint Djåke, et l' lete Djude.

I dmeure co, pol djoû d' ouy, a trover des ratourneus po : les letes sint Pår ås Galates, ås Colossîs, ås Flipîs, ås cis d' Tessalonike, les deus letes Timoté; li lete di Tite et Filemon, li lete ås Ebreus.

S' i gn a d' nos lijheus(es) k' ça lzî dit, on trouve åjheymint sol Daegntoele, les modêyes e francès, mins eto dins totes les langues. Po les cis u cenes ki cnoxhèt sacwants lingaedjes, c' est efoufiant di s' houwer evoye do francès, ki nos moenne sovint a des tradujhaedjes rfrancijhîs.

Dlre cwè a jeanhamblenne@gmail.com

Li Rantoele às Belès Letes

Limero 38 (rawete al Rantoele I° 83 do waeyén-tins 2017)

Ene ouve ni vât ki po ostant k' ele soeye li djustice et vrayi temoen di s' tins. L' oteur walon doet esse modiene, et l' pus hardeye idêye nel doet nén rbouter. À contrâve, el doet rcweri. (Lambert Lemaire, adrovaedje do 49e anouwaire del soce « Les oteurs walons », 1964-1965, p. 24)

I frè spès wice ki Totoye si piedrè

C' est on stroet payis, seré inte Ârdene et plate Fâmene. Inte li « pire do diâle » et l' edjâjhe. Mins l' tere î est midone. S' on î trove waire di tchesteas ou d' grossès cinses come e Condroz, ene volêye di ptits prôpietaires si pârtixhèt les teres. A vey leus belès mājhones di bleuwe pire, on comprend k' il î fwait bon viker. Di d' l' ôte des costés do crestea, les Âdneus, leus vijhéns, ont mâ leu vinte cwand i sondjèt às hopeas d' çances ki dvèt doirmi so leus livrets d' espagne et lzî rapoirter sins rén fé....

C' esteut ossu on payis di ptits tchesseus. Di ç' trevén la, on n' aveut nén dandjî d' céncwante ectâres po poleur tchessî. On noret d' potche di waide à mitan des campagnes ? On l' poleut bate et rabate et sofler l' enocin d' live ki s' î âreut vnou djîstrer.

C' esteut co l' tins k' on n' aveut nén co râyî les hâyes et les bouxhons; nén co tcherwé avou des pezantès machenes, grosses come les tanks dâs Amerikins; epwezné les tchamps avou totes leus tchimicreyes às cawetes avou « -cides ».

On esteut contin do ramoenner a s' kipagneye on live, on fezan ou ene dozinne di tchampinnes et d' colons monsâds. Et minme, po l' ci k' esteut vraymint glot... on spirou. A s' endè fé gleter s' minton, parèt i. Epwis, minme si l' tins del grijhe pesse ki ravadjive les dinrêyes et les djonnes âbes esteut revolé, i n' aveut co des lapéns.

À contraire del pājhûle robete egayolêye divins des cahoteas padrî les mājhones, si ptit cuzén des bwès esteut-st on djibî. Come s' il âreut poirté on tite di nôblesse, il aveut droet à francès.

« On lapén, monsieu l' conte ! ».

Po l' brâve trakeu, ç' aveut tolminme pus d' cogne ki «ene robete, monsieu l' conte !».

C' esteut sortot on payis d' « ratind-tot ». Po les tchesseus, on « ratind-tot », ci n' est nén vraymint on bracnî, mins c' est l' ci ki tire so tot çki bodje, sortot s' i vént des bokets dâs vijhéns. L' ci k' afute so ses limotches et ki n' si djinne nén po tirer houte s' i n' a nouk po

vey. C' est l' ci ki s' tént, l' fizik e s' mwin, djustice çou k' i fât e-n erî des grands bwès del comene les djoûs k' les Lidjeus î fjhèt leu batowe. Po « si e cas »...

Totoye end esteut li rwè. On binamé ví djonne ome, cnoxhou come Barabasse a l' Passion. Tolmonde el respectéve et l' veyeut voltî. 'L esteut l' tchetchè des femes et çou k' est pus râle, li cama d' leus omes avou.

Abeye ovrî del samwinne, i coreut les bals et les fiesses li dimegne. Cwand c' est k' i n' esteut nén priyî a l' tchesse, Bén seur !

*****

Ciste anêye la, li comene di Bârvea aveut rlouwé ses tchesseus. Li grande classe del sicole esteut bôrêye a make la k' i n' aveut brâmint des lots, et co pus d' curieus k' d' amateurs. On aveut-st ataké avou les grands. Ça, c' esteut po les ritçhâds d' Lidje. Les ptits bokets, ç' sereut po les djins do payis. On aveut d' abôrd hâssî, divant do drovi les soumissions. C' est on ptit bodé bouname, ki nouk ni cnoxheut, k' aveut epoirté on bea gros boket ki fjheut djeri les ratind-tot. Cwarante ectâres di prés et d' bwès et des tchitcheyes hâre et hote. Totoye l' aveut stou trover po fé cnoxhance et sayî d' s' arindjî po les bokets kissems totavâ.

L' ome, Bén amistâve, l' aveut priyî a boere on vere.

Monsieu Fox - c' esteut s' no, vineut d' Brussele, wice k' il aveut acsegnî pus d' trinte-cénk ans. Mins, ci n' esteut nén on vray Brusler. Come si feme, il aveut vnou à

monde divins on vijaedje, e l' Hesbaye. Asteure k' il esteut pinsioné, il aveut rivnou fini s' vicàreye à boird di l' Aiwe d' Oûte. On payis « civilisé » wice k' on djâzéve walon. Dispoy des anêyes, i n' sondjive ki : tchesse, pexhe, pàjhûlisté. Adon, il avént atchté ene màjhône a Bårvea et i viként leus deus come des ptits rwès.

Li tchesse ? I n' î cnoxheut nén grand tchoi. Mins tot do long des longowès anêyes k' il aveut passé a Brussele – emon les etrindjirs – bén sovint des imådjes do tins k' 'l esteut gamén lyi rpassént dvins les ouys. Des rigletes d' omes ki, a l' atake di l' erî-sàjhon, batént les campagnes et rintrént-st e vijaedje avou ene dozinne di piètris atelêyes a leu cingues avou des nalîs. Ou poirtant pa leus pates des lives ki l' noere betchete di leus grandès orayes hertchive e l' poussire del voye.

'L aveut ossu léjhou, diheut i, totes les istweres da Djan et Abel Lurkin. Adon, asteure k' i s' el poleut permete...

Il aveut d' mandé a Totoye di l' aspaler.

Totoye aveut d' abôrd fwait les cwanses d' halkiner. Nén trop lontins. Pu, a l' fén do conte, i s' aveut leyî adire às bounès rājhons d' monsieu Fox. I rçurè cwinze cints francs tos les moes et co les dringueles do « tchapea » a l' batowe. I n' meteut k' ene condicion : k' on djâze tofer walon.

On n' s' aveut nén cwité sins xhufler sacwantes grandès gotes. Si Fox aveut des rujhes avou s' foete, Totoye, lu, aveut s' gozî come ene buze di gotire.

*****

Tot aveut roté come so des rôletes. Bén ahouté des vints, avou des prés et des tchamps totâtoû, li « Ri al Cône » esteut-st on ptit paradis po les lives et les tchivrouûs. Totoye n' î aléve mày sins ndè lever onk ou deus. A ! on s' aléve bén plaire a l' batowe d' octôbe !

Avou pacyince et ene gote di cinema, li gâre aveut escolé si aprindisse. Et les ameurs di s' payis s' rimetît a s' rispåde divins ses voennes et rischandi des sacwès edjalêyes dispoy on long ivier.

*****

Li vénrdi d' l' après-nonne, Totoye ala fé s' dierin toû à bwès. El leddimwin, ci sereut l' batowe et i n' faleut pus dirindjî l' djibî. Djusse vey si tot esteut bén e

s' plaee. S' on n' aveut nén râyî les limeros plakés so les bôrs po k' les tchesseus trovénxhe leus posses. I freut bea tins. S' on poleut esse tchançleus ! Tot esteut pàjhûle. L' ome rotéve ledjirmint, pate a pate, prindant asteme a n' nén fé craker les coxhetes dizo ses pîs, tot loukant âtoû d' lu. I shuveut ene grande nâye cwand tot d' on côp, i s' aresta, saizi. I vneut d' aporçure, tapêye la, à bwès, a l' hapêye, ene volêye di blankès màyes. I s' aprepia... End aveut totavâ !

« Nodidju ! Les crapuleus ! »

A grandès ascoxheyes, i s' meta a naxhter et a trafter tot do long des pazeas. Tocosté, c' esteut parey. I trovêve des epufkinantès boles di naftalene a pougneyes. I coreut d' ene plaee a l' ôte tot strûlant des tchaplêts d' djurmints ki maxhént e l' minme potêye Diu, li diâle et les sints. I s' dotéve bén kî k' c' esteut k' lyi aveut vnou djouwer ces cénk royes la po fé vaner s' djibî fou dvant s' trake, mins k' âreut i polou fé ?

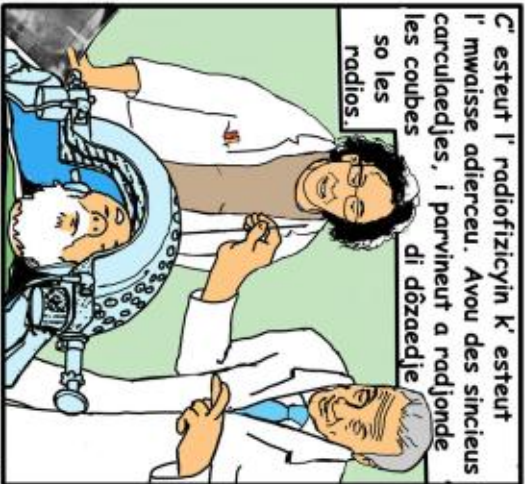
*****

Po ene bele batowe, ç' fourit ene bele batowe. Come on s' î atindeut, on tene solo d' erî-sàjhon aveut shuvou les tchesseus tot do long del djournêye. Tot l' monde aveut-st avou l' ocâzion do tirer et às pîs d' monsieu Fox, tot binâjhe, si stârêve on tâvlea d' cwate tchivrouûs et d' set lives.

L' ci k' esteut co d' meyeuse umeur, c' esteut Totoye. I n' sereut nén l' dierin a payî l' botaye, torade, emon Jules, a Werisse, cwand c' est k' on s' ritrovrè e l' coujhene da Djizele, la k' on î sieve li gote. Mins tolminme ! Kimint l' macrea Totoye a-t i fwait po assaetchî si tant d' djibî so ene tchesse k' epufkinéve li naftalene ? C' est s' scret, pare ! Mins dj' a-st oyou dire k' on vijhén, on rénnvât, ci-la, aveut rtrové so s' tchesse les cadâves di deus grossès robetes. Moites di s' aveur fornâjhi a rôbaler tote nute avou on roudion a leu colé, motoit ?

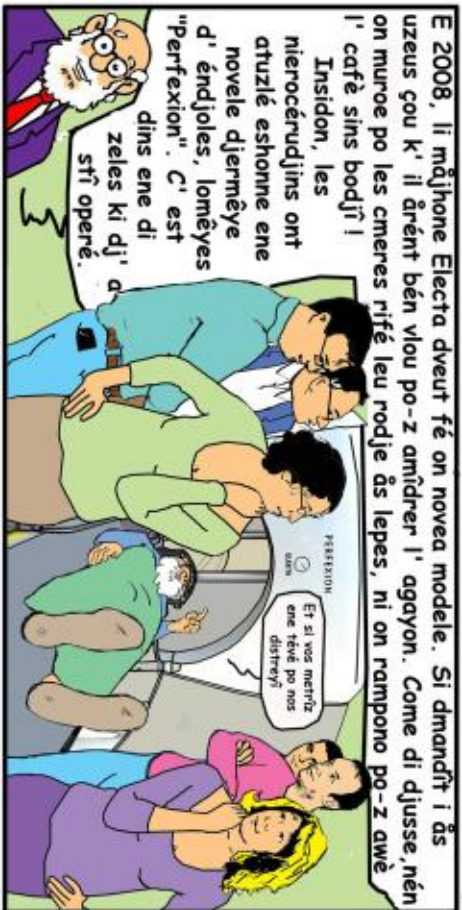
Jean-Pierre Dumont, *Cint-Fontinnes*, li 6 di decimbe 2013 ; vos poloz lére li mwaisse modêye, avou on cwâtron d' ôtès noveles, dizo l' tite « Tot tournant les pådjes », on live eplaidî do « Muzé do Pårlaedje e l' Årdene ».

Riskeus ? Taiss k' oyi ! Mâdjinez vs ki l' technicyinne s' a on djoû raclapé les doets tot candjant ces rayixhoes la, ki fwaivnut sacwants cints kilos.

9

E 2008, li mâjhone Electra d'veut fé on novea modele. Si dimandî i âs uzeus gou k' il ârênt bèn vîou po-z amidrer l' agayon. Come di djusse, n'én on munoe po les cmeres rifé leu rodje âs lepes, ni on rampono po-z awé l' café sins bodjî !

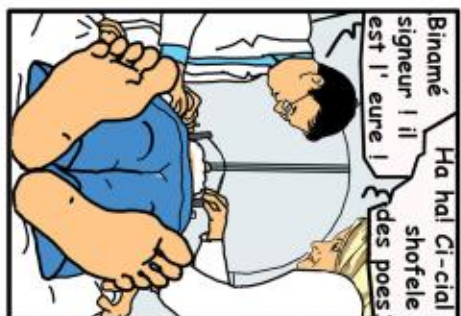
Insidon, les nierocérudjins ont atuzé eshonne ene novele djermeye d' êndjoles, lomêyes "Perfexion". C' est dins ene di zeles ki dj' a stî operé.

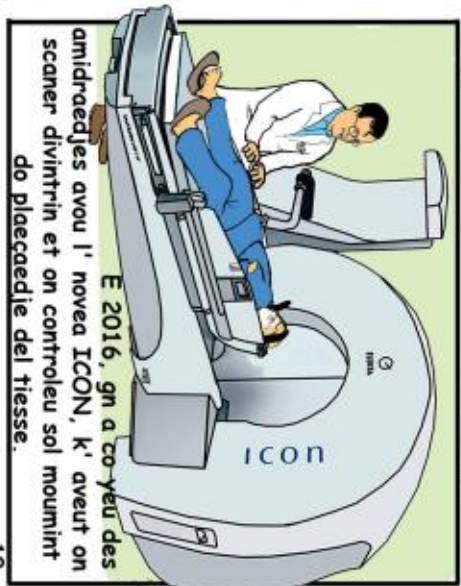
Les royixhoes s' î metêt tot seus, otomaticmint. Et dabôrd, on n' dimeure n'én si lontins sol biyârd C' est tos benefices po les malâdes...

...et l' fizicyinne ni pout pus mâ di si rtrouver smonêye. Li pacyin est coûtrhî so on lét ki pout rmouwer dins tos les sinses. Divant, i lyi faleut s' ritourner tins do rayixhaedje po s' mete el boune plaace. Ça fwaît ki, asteure, nouv côps so dijh, i s' essocôteye. Et s' el fâ i dispierter cward l' sognaedje est haute.

Ha hal ci-cial signeur ! il shofele est l' eure ! Ides poes

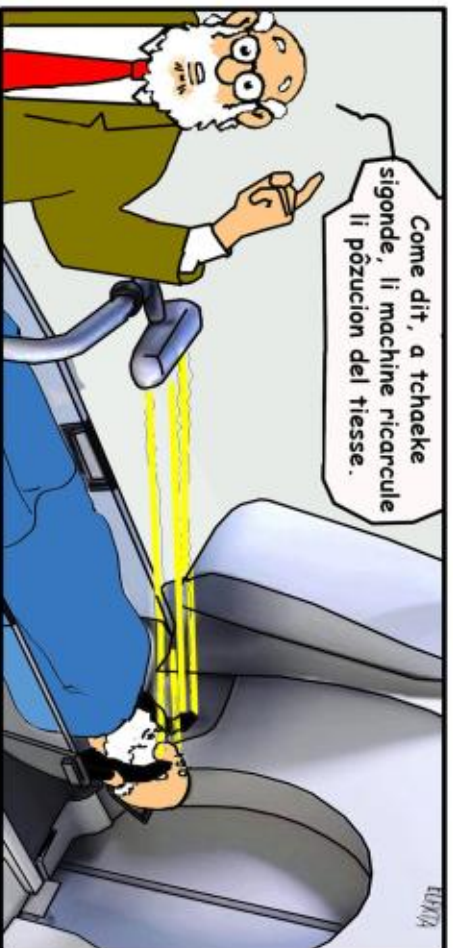

E 2016, gn a to-yêu des amidraedjes avou l' novea ICON, k' a'veut on scanner divintrin et on controleu sol mounmint do plaecaedje del tiesse.

10

C' est les fizicyins des cintes Gama-coûte did pattavâ l' Daegne k' ont racartuzé l' coyet.

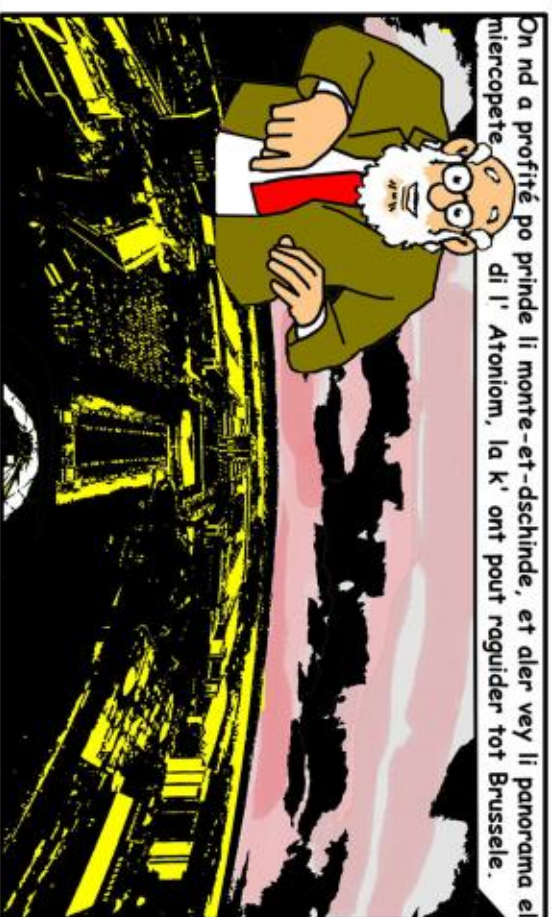
Come dit, a tchaeke sigonde, li machine ricarcule li pözucion del tiesse.

El fat dire platezak. Dins les ahesses di radiocérudjeve do cervea, c' est l' Coutea gamma k' adierceye li pus speleuzmint li placece a médyi, tot waerantixhant les texhous ki sont sol boird do md.

Lacobeñ k' on a fwait toubak on cwärt d' eure å mitan do spitch. Ca i cmincive a fé soelant po tertos

On nd a profité po prinde li monte-et-dschinde, et aler vey li panorama el micropete. di l' Atoniom, la k' ont pout roguider tot Brussele.

Adon-pwis, nos avans rwangnî li sâle ås conferinces. C' esteur l' toû del fizicyline di nos splitchî l' pona et l' cova sol rotaedje del machine.

Cwè çki l' rayixhaedje Gamma fwait so les celures do coir ?

Les pais gamma distrujhent les celures tot disbrôlant leu SDN (seur dezocsiribonawearce). Ki SDN la, c' est ene nouzome molecule, del cogne di deus tournants montêyes, ecramesyes ene dins l' ôte. I gn a ça dins tchaeke celure. C' est leye ki cmande tot l' bazâr, veyamint ki totes les raceignes djehetikes del djin sont scrîtes ladvins.

Et c' est ki: si l' SDN d' ene celure est discatibulé, cisse-ciale doet mori, sapinse al pretcheuse.

Li rayixhaedje overe di deus manires.

Soeye-t i directumint: les rais gamma distcherdjèt leu-z exhowe so èn electron ki va sketer li tchimie d' SDN. Soeye-t i a môde di rdjiblaedje: li rayixhmint va spiÿi ene molecure d' aiwe (H2O2). Les francs bokets d' idrodjime et d' ocidjime vont dhâjhiner li dobe cancoelaedje di SDN.

Mins gn a moyén, pol celure, di raboacter si SDN. S' elle î avént, elle conthowe a viker, gou k' on n' vout nèn poy ki c' est on magnant mâ. Mins nerén, les celures dôû do mâhâit' nucrê, zeles, ni dvrént nèn esse djondowes. Fât saveur ki les celures nukerrees sont pus tîmes à rayixhmint ki les bouunès celures. A nozôtes di carculer l' dôzaedje po hati cesses-lales et leyî viker cesses-ciales (èn les nèn assure ou lzès djonde d' ene dôze ki lzî dene l' âdjeu di raplaker les bokets).

Les rais do Coutea gamma, c' est des fotons ki vegnut do Cobal 60. Ci-ci, c' est èn atôme ki n' egzistêye nèn naturelmint. On l' prodût dins on reyacteur atomike tot-z agâjhant li Cobal 59 (naturel) avou des londjins neutrons.

Piceures do Co 60...

NEUTRONS - 3 ans

$^{59}_{27}\text{Co} + n \rightarrow ^{60}_{27}\text{Co} + \beta^- + \bar{\nu}_e$

$^{60}_{28}\text{Ni} + \beta^- + \bar{\nu}_e$

$T_{1/2} = 1.17 \text{ MeV}$
 $T_{1/2} = 1.33 \text{ MeV}$

Li Cobal 59 apice on neutron, ey insi divni do Cobal 60. Mins c' est èn atôme dismantchûle: il a trop d' exhowe. Po s' endè mete cwite, i va fé spiter èn electron evoye, et divni do Nikel 60. Mins ci-ci est sifwairmint dismantchûle (c' est po goula k' on mete ene pitte sitoêle insi dilé s' no).

L' atôme di Cobal 59 si va dneur mete cwite di cist efouwaedje la po ridivni naturel: po-z î ariver, i va evoyî des fotons di 1,17 et 1,33 megavoltes. C' est ces rais la ki siervèt dins l' Gamma-coûte po touwer les mâhâiteyès celures.

$^{60}_{27}\text{Co} \rightarrow ^{60}_{28}\text{Ni} + e^- + \gamma$

estât efouwé → evoyaedje bêta → foton gamma

On dit ki po s' dizashonnaedje, li Cobal 60 a ene dimeye veye di 5,27 ans. Dj' ô bèn k' après 5 ans et troes gros moes, gn a pus ki l' mitan di çk' i gn avout à cmince. Pu co cénk ans et des pus târd, ovrance end a pus ki l' cwärt, et hay vos ind ôroz.

C' est po ça ki les rayixhoes (soundants d' Cobal 59) divèt esse ricandjîs a tinzayeuve. S' i gn a pus waire di Cobal 59, i gn a moense di fotons, adon, moens di « bales » po rayi les malâdès celures. Ca, après 5 ans, ey ene rawete, i fât l' dobe di tins po-z awè l' minme efet.

ELEKTA

ICON

Pôreut vali ki vosse cobal soeye co frisse: dji haeyi l' recloymint.

Li rmariaedje (V)

Avou m' deujhinme feme, Zahiya, ene Tunizyinne, dj' avans sayî d' monter on botike di nedjetes [maillots de bain] el republike dominikinne, po poleur viker à solea. Dj' aveu les pinses ki mi apriyesse come traeyincieus [business-man] el Walonreye mi permetreut d' adiercî m' côp.

Ây, hê, ti ! C' est èn ôte monde, saiss, rola !

Cwand dj' aléve al dwane, Zahiya m' serinéve d' elzî stoker l' pate. Dj' ô bén, lezî dner ene boune dringuele dizo l' tâve. Mins mi, dji n' kinoxhe rén a ç' pitit djeu la. A kî l' diner, el dringuele ? À ptit piyote ki vént dvizer avou vos a l' intrêye ? À tchîf del brigâde ? A l' inspecteur ? À responsâve do ministere ? Et mâ dner les dringueles, ou n' nén dner assez, c' est co on djeu po-z esse gadjî d' rawete po « abribaedje di fonccionaire ».

Houte di çoula, mi fayé espagnol ni m' permeteut nén d' etinde tot çou k' i ragadlént drî m' dos. Li ci ki câze e m' dos câze e m' cou, dit-st on. Mins mi, al difén, c' est bibi k' a yeu tot çoula dins s' drîmint - sâf vosse respet.

Cwand Zahiya m' pretchive por mi ecrâxhî l' pate às dwanîs, ele mi djâzéve sovint d' on lomé Mansour, on soçon d' djonnesse da sinne, ki dmoréve après Bastogne. I fjheut di l' impôr-espôr avou les payis d' Afrike. I lzî vindeut des ecrâxhes po les tchamps, des fiermints po les stâves, des cloteures electrikes et des ôtes pitits ekipaedjes di cinsî, des prodûts fito eyet des droukes po les vatches et les poyes, et tchik et tchak. I pretindeut k' al dwane, i faleut todi aveur des biyets ployîs a cwate, herés à mitan des facteurs. Ça rabaxheut crândimint les amindes, si ene sacwè n' esteut nén d' asgur. Et zels, i trovnut todi des faflotes ki n' sont nén e leu plaèce dins les papîs. Spepieus come nén deus, k' i sont. Cwand on vout bate on tché, on trove todi on baston. I n' fât k' on mot passé à blanco, et t' es rtchît - k' i m' fwaiynut si mâ dire ! Et s' i n' trovèt rén, il ont cobén l' hasse di cour di coschirer esprès tes documints, li tins k' ti n' î waites nén.

Mins mi, dj' a stî aclevé dins l' oniestruté. Dji n' mi sâreu adure a ces faitindjes la.

*****

Dji n' esteu nén co rsouwé di ç' walêye la, avou les dwanes, ki des nûlêyes d' oraedje, co Bén pus traites, aplonkênt vier mi, et

m' atoumer sol tcherpinte. Et s' vinént ele do costé d' Zahiya.

Dispu l' moes d' decimbe, ki dj' esténs à fén mitan des rascråwes, ele ni vleut pus dmorer a shijhner ou moussî foû al nute avou mi. Ele si retrôclève dins s' tchambe, et tchirlioter dissu si éndjole. Cwand dji tokéve - pa oniestruté - et-z intrer, djel veyeu k' ele candjive di waitroûlêye. Et mete des fimes e-n arabe. Ele mi djheut, avou des ouys di pâkete sibirêye, k' elle aveut hâsse di rtrover ses raecinêyes. Di raprinde li tuzance d' avâr la.

Dji n' trova rén a rdire a çoula, et broyî m' mâ. Elle aveut dins les cwarantes. Li mâle âdje, sapinse k' on n' dit. C' est ddja a ciste âdje la ki Birdjite, mi prumire feme, m' end aveut fwait vey des vetes et des maweures. Tantea k' on s' aveut dvou dismaryî. Pol Bén des efants, djouremây dins les margayes, aveut on dit.

C' est çk' aléve ariver eto avou Zahiya. Paski pocwè ?

Si swè-dijhant soçon d' djonnesse di Bastogne, ci n' esteut k' on macrô. I hacnéve ses proyes sol telefonreye éndjolike « Scafyi ». Ele s' aveut leyî emacraler d' lu, li ptite Zahiya. A môde do diâle di l' après-nonne ki vént catyî les omes a ciste âdje la. C' esteut èn andoûleu. I lyi dvizéve e-n arabe tunizyin, avou « des doûs mots come a Vervi ». Come dit cisse tchanson la, cwand on est e l' etrindjir, on est tot fir di rôre li lingaedje di s' payis.

Bref a ça, cwand on-z a ralé a Tchârlerwè po Pâke, ele li dveut rescontrer coirzenoxh pol prumî côp. Mins lu a dandjreus comprins k' i n' s' è pôreut pus mete cwite après, cwand il âreut yeu coûtchî avou leye ene pwaire di côps. Il a yeu ptchî d' anixhiler l' radjoû. Ey esplikier k' il esteut maryî, et k' i n' vleut pus tromper s' feme. Ene feme di l'avâ, kécfeye, ki n' aveut nén stî a scole, et ki n' pleut nén sorprinde ses mâlès keures so si éndjole do buro.

Cwand Zahiya comprinda k' il aveut rî

d' leye, ele si mwaijhixha tote rodje. Et lyi scrire des pãters di pourcea so l' aberteke di s' fesbok.

Mi, dji m' dotéve d' ene sacwè dispu ene hapêye. Mins, sins prouve, dji n' vleu prinde nole decizion. Mins dj' esteu a l' awaite. Dji lyi evoya e-n esprès on rascråwé emile ki lyi tchôca on laid warbea dins si éndjole. Ele n' ayeut djustumint pont rmetou d' antivirûsse. Ele dimora sins copiotrece ene samwinne à long, et aler halcoter so l' cene do buro. La, passant djusse après leye, tot rmontant les hårdêyes di raloyaedje, dji touma sol conte Fesbok k' on-z a dit. Dji veyà Bén k' elle esteut roede bleuwe sote di ç' Mansour la, po scrire çoula so s' meur, sins tuzer ki tolminme kî, - et mi eto - pôreut lére ses boignes messaedjes.

Cwand dji lyi mostra cwè, et lyi anoncî k' on n' pleut pus dmorer eshonne dins ces conditions la, ele ni trova rén a rdire. Dji n' so nén on boerleu, mins dj' eleva cwanlminme li vwès. « N' ess nén honteuse d' aveur gâté linsi ût anêyes di mariaedje !? ». Ele mi responda câzu tot m' baltant, come dins l' tchanson des « Droles di Lodjeus » : « L' amour est moirt, il esteut vî ». Et rmete do sé so mes coixheures : « Cwand t' esteus avou tes disdwanaedjes et tes ecrameyreyes, ti n' m' acontéves pus d' ene mastoke. Croess k' ene feme pout insi rawârdèr des longuès samwinnes à long ki si ome el voye Bén vni milouter on ptit moumint ? »

Elle accepta k' on s' schâye erî onk di l' ôte, mins m' dimanda k' on dmoraxhe bons camaerâdes. Dji n' dimandéve ki ça. Djel veyeu co voltî, mâgré tot.

C' esteut djusse divant les grandès vacances, ki dj' passa tot etirmint a Sint-

Dominke. Dj' î priya mes deus fis, por zels si rpoizer à solo, et lzî atâvler di rprinde l' afwaire del lindjreye. Poy ki dj' aveu rmerciyî les deus omes ki Zahiya ayeut plaecî dvins. Eyet co k' mes fis, zels, asteure, il ovrént a mwaisse, dispu l' cloyaedje del handele avou les « Delhesse ».

Li dierin djoû des vacances, al picine di l' otel, mi fi Aernô, tot ploncant dins l' aiwe ene miete waeraxhmint, espita deus djonnès Dominikines ki s' restchâfént l' coyene sol boird do bassén. Dji lyi criya d' s' aler escuzer, mins i n' m' etinda nén. C' est mi ki fjha l' comission, dabôrd. Après, cwand i rexha d' l' aiwe après ses 500 metres - c' est on fel noweu -, dji lyi djha cwè. I s' vola eto aler fé pardonner. Et po rpayî s' flotche, inviter les crapâdes à dansigne, ci djoû la al nute.

Si fré ni vleut nén sôrti pol dierinne shijhe. Pår k' il ayeut atrapé on còp d' solea, et awè s' nez ki peléve. C' esteut trop riskeus d' leyî troes djonneas - on djonnea et deus djonnetes - rôler tot fén seus dins les tchôds coulots d' Babaro, la k' gn a totes les bwetes à danser. C' est on plan po s' fé haper... nén m' fi ni les crapâdes, mins mi oto d' 30.000 uros. Cardjakêye pa des baligands ayicyins ki rôlèt dins l' cotoû.

*****

(a shuve)

Lucyin Mahin

ûtinme paskeye del ramexhnêye « Tchicago-el-Walonreye », sicrîte li 23 d' mâss eyet l' 19 d' avri 2016, so ene sipoûle contêye pa Birdjite Mahin

Powème d'Alzheimer

Ni m' dimande nin di m' sov'ni;
Ni sâye nin di m' fé comprinde;
Lê m' mi r'pwèzer:
Fê m' saveûr qui t'ès-t avou mi:
Bache mi cô èt tin m' min;
Tot çou qu' dji sé,
C'èst qu' dj'a mèzache di ti;
Ni pièd' nin pacyince avou mi;
Ni djeûre nin, ni gueûye nin, ni pleûre nin;
Dji n'î pou rin, di çou qui m'arive;

Minme si dji sâye d'esse ôtremint,
Dji n'î arive nin.
Sovin t' qui dj'a mèzache di ti,
qui l' mèyeû d' mi è-st-èvoûe,
Ni t'ènnè vas nin, dimane a mès costés;
Inme mu disk'a l' fin di m' vèye...

Jule di Rodj'rî (ortografeye do scrijheu)

Mots a respliker: bache = bājhe; mezache = mezājhe (racourtixhaedje di «â» do betchfessî à)

Shûte des papîs des Rantoeles l° 74, 75, 80 & 82

Les toubaks di Smwès (V)

Voci l' dierin boket di m' prezintaedje so les toubaks di Smwès.

Cwand l' toubak esteut bén setch, et metou e botes, les accizyins rivnént.

Deujhinme controle

Li prumî côp, cwand c' est k' il avént vnou contrôler l' tchamp, il avént conté li nombe di pîs ki vs avîz ; alôrse, d' après k' c' esteut ene boune u ene mwaijhe anêye, i savént k' i faleut cwénze toubaks pol kilo, u k' il è faleut 25.

Cwand i rivnént dins les gurnîs, i l' pezént, et ça dveut toumer djuste avou leu-z avirance teyorique ; leu bareme, cwè.

Adon, cwand on n' aveut nén assez, c' est k' on nd aveut catchî, bén seur. C' est k' on nd aveut vindou sol costé. Et cwand on nd aveut dtrop, c' esteut co èn ôte probleme. C' est k' on è souwéve po onk ki n' l' aveut

nén dclâré.

Ça fwait k' c' esteut todi des bate di dvizes avou les accizyins, âk di teribe. Dj' a des sovances di ça. Moman, elle endaléve todi, pask' ele saveut bén saveut bén ki ça aléve criyî e gurnî. Paski l' pere n' esteut nén d' acoird, come di djuste.

L' ôte afwaire, c' est k' i gn end aveut k' è prindént, bén seur, sol costé. Pol vinde u fé del contrubinde. Adon, po-z awè l' nombe di kilos, i l' mouyént. Adon, si les accizyins passént leu mwin dins ene bote, et k' i sintént k' c' esteut frexh, ebén, ça î aléve. Ça atakéve. Adon, c' esteut des sinnes nén creyâves.

Vindaedje

Cwand çk' i vindént leus toubaks ? Normâlmint e moes

d' fevrî, mâss. La ossu, i faleut awè des kilos po-z aveur des sôs. Ça fwait ki, l' atchteu ossu, trovéve k' on les rmouyive. C' esteut des istweres. I t' arivént des côps dins des raedjes teribes. T' aveus l' P.L. d' Hodrémont, il esteut vif come l' aloumwere. Et c' esteut ene ârmwere al glaece. I t' purdeut des botes et t' les petéve al tere, ttossu bén do gurnî, hin.

Pitite istwere

On rtrovéve padecô des afwaires laddins. Dj' aveu stî tcheryî do toubak amon on vî ome a Tchîplane et dj' aveu rtrové on fizik dins l' bote. Il aveut catchî s' fizik dins ene bote à toubak, et i n' l' aveut nén stî rcweri.

Yvon Barbazon, li 11 d' avri 2015.

Coûtches

Deus plants ki vnèt di rprinde

Djetons k' i fât râyî ; l' operacion si lome li « djetonaedje »

Pindaedje ôterné so des cleperes lomêyes « boudriyos »

Souwaedje di sacwants manires (setchixhoe, pindreye e tchôd payis, divanteure des mâjhons)

Montaedje e smince (ça n' diveut nén ariver)

Sociolinguince

Avirer l' pwès do walon (II)

L' UNESCO, po vey kimint k' on vike ezès mancîs lingaedjes, a-st askepyî on glindisse po mzurer li vicansté di tchaeke di zels, et ses tchances d' ariver pârlant-vicant e l' an 2100.

S abaye cwè pol walon ? Li côp passé, nos avéns loukî les diferins mzurés dvintrins [*paramètre intrinsèques*]. Passans asteure à corwaitî les parametes difoûtrins.

Ladvins, dj' avéns dedja aboirdé çou k' on lome li sorlinwince [*épilinguistique*], ki c' est li rsinta des djins enevî l' lingaedje. I nos dmeure co ene dijhinne di ponts a studyî.

Politike

Li seu spitch e walon à pârlumint bedje, li 10 d' awousse 1895, c' esteut po dire... di n' nén eployî ni l' walon ni l' flamind drola, mins fok li francès.

Si l' walon esteut djâzé dins 50 âcint des conseys cominâs e 1920, i va cwiter totafwaitmint ci tchamp politike la dins les anêyes 1980, après les grands rebanaedjes [*fusion de communes*]. Portant, li pârlumint walon, a Nameur dispu l' 21 d' octôbe 1998, dins ses conterindous e-n etir, rimete kékes mots d' walon di sacwants pârlumintîs ki n' ont nén pâr rovyî li lingaedje Defrexheu.

Gn a håre et hote des flâwes avanceyes : pôzucion da Van Cau dins les anêyes 1990, accion da Gilbert Mottard, saye di lwè Boland (2015).

Pol moumint, on pordjet del soce sins papîs « Fiesse às lingaedjes walon » ki s' lome « nosse comene dit k' oyi » pôreut moitoit fé rtcheryî l' atelêye.

Sitindêye

Pus çk' on lingaedje est spårdou djeyograficmint, pus di ponts UNESCO a-t i. Et pus gn a-t i d' tchamps d' uzaedje del langue, pus el coweficyin est grand.

Li stindêye la ki l' walon esteut djâzé - boutans e 19inme sieke - riprezinte a pô près septante âcint del longuelârdjeur [*super-*

ficie] del Walonreye. Et esse à fén mitan do djeu.

Li walon, c' est l' grosse taetche mîtrinne ki covere totes les provinces

On l' a dvou djâzer eto, à cmince do 20inme sieke, emey les Walons ebagués a Brussele.

Mins li tchamp d' uzaedje do walon n' a måy sitî ki dins les mājhones, les cinses, les ptits botikes, et l' industreye (pitite et grande), emey les ovrîs. I n' a djamây siervou dins des dominnes nôbes (syince, govienmint). Minme li prezintaedje des pîces e walon si fwait co sovint e francès. Les djuris des bates di walon deliberèt e francès eto.

À djoû d' ouy, n' a câzu pupont d' walon-câzants a Brussele. Nos ridmeure l' aroyaedje teyorique k' a stî l' banstea do lingaedje. La vikèt on ptit troes miyons d' djins. On chife a n' nén esse honteus.

Ladvins, gn a co sacwants câzeus el Walonreye francesse, come vént del mostrer li « mape à sons » di des cwereus d' houte di Kevrin. À Wisconsin, dji crin foirt k' i gn a pus grand djin po croxhî l' walon.

Istwere

Les bokets del Walonreye d' asteure sont-st eshonne dispu l' Lotarindjeye (845). Dispu ç' tins la, i sont dispârtis del France (avou Tournai et l' Picârdeye) eyet del Flande.

Pus vî k' çoula, gn a l' frâze da Cezâr, riprinjhe dins l' Tchant des Walons : « On nos rclama les pus vayants k' i gn âye ». Mins

la, istoricmint, on est maxhîs avou tote li Bijhe del France.

Li walon divna ene unité d' lingaedje avou l' traecmint des frontires des evetchîs, do trevén da Notdjî. Lidje dina l' walon, Cambrai l' picârd, Rénse li tchampnwès, et Trive li lorin (avou nosse gâmès).

Mins li rashonnmint teritoriâ des Borguignons (1450) va brouyî les cwârdjeus. Li « Walonreye » est côpêye e deus, et les Walons borguignons sont metous avou l' Flande, et ont leu mwaisse veye a Brussele. Wai d' tchance pol walon d' Nameur-Basse Ârdene-Roman Payis d' î divni la ene grande langue. Ârvierdimint, li Principâté d' Lidje est walone a 80 âcint, et s' mwaisse veye, dispu l' assazinaedje di sint Lambiet, est a Lidje, so tere walon-câzante. Mins la, les princes-eveke ni vnèt nén sovint do payis. C' est des Bavirwès (Miyin d' Bavire), des Picârd (Djan d' Indjî), des Flaminds.

Portant, c' est dins les prumîs minisses di Lidje k' on va trover onk des prumîs scrijheus e walon, Simon de Harlez. Li walon î va motoit divni langue nâcionâle. Cwand li rwè d' Holande vént a Lidje diviè 1760, on lyi djowe l' operâ « Voyaedje a Tchôfontinne ».

Bernike, Minike ! E 1789, li monde d' avârci si va eviertourner. L' ambassadeur del Principâté d' Lidje a Paris s' è dote-t i cwand i scrît ene lete e walon a ses dzeutrins, e 1792 ?

(a shuve)

Lucyin Mahin, li 19 d' awousse 2017

Veyâvte do walon

Rimete des nos d' rowe e walon

Tot vudant del fiesse âs lingaedjes walons, i m' a vnou ene apinse...

Sol pî sol tchamp, dj' a-st evoyî ene lete a sacwants politikîs. Ele dijheut çouci (dji ratoûne do francès et racourti pâr).

Chantal Denis, dins s' roman « Kî çk' a touwé JFK ? » si dmande pocwè ki l' balwer [boulevard] « Ad Aquam » a Nameur a stî rbatijhî « Baron Huart », ene djin k' n' est pus cnoxhowe ni d' Eve ni d' Adan.

I gn a nén k' lu, tantea k' on scrijheu a passé s' tins a fé on live ki s' lome « Les spérs ki hanntut les rows di Nameur ».

Ci n' sereut co rén si, tot rlomant ene rowe, on n' disfacive nén des memweres l' ancycin no, ki lu, a tote ene « vraiye » istwere.

Nos n' estans nén sins rén

Li cmene di Derbu a rmetou ene câkêye di nos d' rows e walon. Portant, les troes cwârts des djins ki s' pormoennut ladrî, di l' esté, ni djâznut nén walon; nén ddja francès. Dins l' Grande Nameur, nos n' estans nén sins rén. On a ene « rue des Pitteurs » ey ene « rue des Tautis ». Mins, c' est la des rfrancijhaedjes bastâds po « rowe des Piteus » eyet « rowe des Tâtis ».

Dâve (Nameur): Voye do Ptit Vevî

Mâlâtchî (Rotchfoirt): Â Pirtchamp

Les plakes ciddé âdzeu mosternut k' i gn a ddja toplin des comenes (et minme Nameur) k' ont-st ascoxhî l' bî [franchi le Rubicon]. Çoula mostere dedja bén ki l' edjalêye response do scabén responsâve (vos l' trovroz so « Berdelaedjes ») n' est nén si spârdowe ki ça emey les conseys cominâs.

Kimint rfé on no d' rowe walon ?

Li piceure francesse « rowe di » n' a waire siervou po lomer des nos d' plaeece e walon. On houkive pus voltî d' ene des troes manires ki dj' vos va dire.

Avou li dvancete « a / al / âs »:
« Âs tchôdès Aiwes [rue des thermes]; « Âzès bos » [rue des bois], deus lomaedjes k' egzistênut podbon. On pôreut insi rlomer: « Âs Viyès Djins » ou « Al Catrete » [rue du home], « Âs Ospitâs » [rue des hôpitaux], « A l' Aite » [rue du cimetière], « Âs Moxhes al lâme » [rue du rucher], « Â Grand Botike » [rue de la grande surface].

Avou aplacaedje tîxhon: « E Feronstrêye », « Tcherâvoye » « Hierdâvoye » « Al Vete voye » [Verte voie] (k' egzistênut dedja). Adon: « E Walonstrêye » [rue des Wallons], « El Crombe Estrêye » [rue du virage], « El londjinne estrêye » [rue des écoles] (la k' i fât rôler londjinnmint), « el Pâjhire Voye » [Rue de la tranquillité].

Avou aplacaedje ordinaire: « Voye del Tuzance » [rue du centre culturel], « Plaeece des pipsakeus » [Place des cornemuses], « Scwere del Mayoressse » [Square de la

bourgmeestre], « Bati del Tchantreye » [Place de la chorale], « Voye des Parolîs » [rue des avocats], « Voylete del sicrijheuse » [Ruelle de l'écrivaine], « Pî-sinte des Afuyîs » [Sentier des réfugiés], « Pî-sinte des tchets » [Rue des chats].

Ôtes diterminants

Estô d' rinde bon dvwer a des djins ki sont moirts et ramoirts, on pôreut mete e-n avant des mestîs.

Foû des cis k' dj' a ddja dit, metans, « bussîs » (moenneus d' otobusse), « naivieus » (egzistêye dedja a Hesta), « watmanes » (moenneus d' tram) u « scabéns ». Ou des tropes soçiâles: « abagants » [immigrés].

Eyet, come mostré pus hôt, ces mots la polnut esse metous â femrin, po fé avou l' air do tins.

Gn a eto des beas nos d' âbe d' amon nozôtes: « rowe des melêyes, des biyokîs, des faws / fâs / hesses, des mesplîs, des petchalîs ».

Et fé çoula tot câzant des sacwès d' asteure, et nén seulmint avou l' diloujhance do « bon vî tins ».

Djôr Staelens-Sfasië, li 28 di may 2017

Ôtêye: Rouwale di l' Aite

Mâtche: Al Pirire

Nos n' estans nén sins rén

Lignire (Mâtche): Al Basse

Prezinté al Fiesse às lingaedjes di Waloneye 2017: li djeu « Walokwîz »

Discovri l' walon a totes les âdjes ey avou plaijhi

Li Chadwe, Cinte do Hinnot d' Animâcion eyet di Documintâcion pol Walon e Scole, esteut la al Fiesse às lingaedjes walons li 27 di may et fé l' animâcion po les djonnes waloneuses...

Et po les moens djonnes - come mi - eto.

Co on djeu d' l' âwe ?¹

Oyi, li Walokwîz, c' est ene sôre di djeu di l' âwe. Mins nén on simpe djeu d' l' âwe.

Tchaeke djouweu tchoezi s' cok et avance sol platea. Sorlon l' couleur ewou çk' el cok va potchî, li djouweu divrè responde a ene kesse sol walon.

Des âjheyas, come les bleues ou les vetes, k' i fât tchoezi inte troes propôzucions a pârti d' ene foto ou d' ene kession. Des mitan-âjheyas, come les djaenes, la ki vos dvoez ratourner on mot do walon viè l' francès. Ou des pus målâjheyas come les rôzes ou les rodjes : dire li mot e walon a pârti d' on dessin ou espliker li sinse d' ene ratourneure ou d' on spot walon.

A hintche, les cénk boesses avou les cwâtes di sacwants couleurs

Po rinde li djeu pus clapant, des schâles vos fwaynut pacô zoupler ene dijhinne di plaeces pus lon ou vs fé dischinde d' ostant. Grâce a çoula, les pus djonnes, s' il ont del tchance, ni sront nén todi les pierdants si les grands respondnut mia às kesses.

1. Gn aveut ddja èn ôte djeu d' l' âwe, del sicole di walon d' Nameur, lomé « Li caracole ki vout fé l' tchet ». Mins ci-la, c' esteut l' ci k' arivéve li dierin k'aveut wangnî. Oyi : l' arivéve, c' est li scole et les djouweus vlèt fé l' tchet [l'école buissonnière]

Mi prôpe apriyesse

Dj' a yeu l' tchance d' î djouwer avou Souzane, 8 ans, et pus târd avou Zéliye, 7 ans, ambedeus des djonnès waloneuses.

Dj' a yeu l' plaijhi di vey les minmes reyaccions et rires : li djeu est plaijant po les efants di çt âdje la. I rdimandnut d' î djouwer.

Dji n' l' a nén sayî avou des efants ni conoxhant nén l' walon, nerén.

Li pus målâjhey po les efants c' est dire les mots e walon, li ratournaedje e francès a pârti do walon estant pus simpe.

Li fwait d' awè des cwâtes di diferins liveas aide a çou ki l' efant n' si discoraedje nén. Li fwait di dveur dire les mots e walon, c' est on boun egzercice di memwere po des efants ki compudnut câzu tot l' walon mins nel câznut nén ou waire.

Motlî

Li livea d' motlî est foirt di bâze : des fruts, des cayets di tos les djoûs, des biesses...

I gn a k' les ratourneures (rodjès cwâtes) ki fouxhnuxhe pus rlevêyes. Mins alez dmander a des efants k' i gn a l' no di biesses k' i gn a...

C' est djustumint avou les nos

Ene vete cwâte : Ça n' si mindje nén : 1) ene djate 2) ene gaeye 3) ene fraijhe ?

Ene bleuwe cwâte : Li dessin, est c' : 1) on tchet; 2) on tchvâ 3) on tchén ?

d' fruts ki nos avans yeu l' pus di rujhes. Li djeu est scrît e walon d' Châlerwè eyet l' Souzane, avou s'-t accint d' l' Ârdene, n' aveut nén todi l' minme mot po dire li minme frût. Cwand vos savoz k' ene caclindje divént ene frambâjhe cwand vos dischindoz avâ la...

Si tos les djouweus n' vegnut nén do Coûtchant walon, i vâre mia awè ene grande djin ki cnoxhe l' accint walon des djouweus. Po « tni l' tchande », tot-z acertinant les responses ou radapter les kesses.

Kî çk' a dit « rfondou » ?

Dji vs conseye...

...ci djeu la po djouwer e vosse famille ou avou des efants k' ont des ptitès bâzes di walon. Ça vs dinrè l' ocâzion di passer on bon moumint avou des rires et des discovietes.

Et vos ? Sârîz espliker çou k' ça vout dire : « tini l' pot droet » ou « awè des crons doets » ?

Vos ploz atchter vos boesse di Walokwîz à CHADWE : <http://www.fcwph.be/chadwe.htm>.

Jean Cayron, li 3 d' setimbe 2017

Ene djaene cwâte : fr => wa : ma maman ?; **ene ôte** : wa => fr : des noejhes (noejhetes)

Deus rôzès cwâtes : dire li no do dessin : on rnâd, on tchapea...

Ene rodje cwâte : Cwè çki ça vout dire : « li tins est a l' ouxh » ?

Fiesse às lingaedjes walons 2017

Ronde tâve

Po rinde bon dvwer a nosse mascote, Djâzete, les scrijheus d' walon et d' picârd avént stî priyîs a ene ronde tâve, acviernêye pa Mitchî Francârd.

Eyet c' esteut l' prumî côp, dispu Adan ey Eve, k' i gn av ene ronde tâve pâr e walon. On pout Bén fé ene blantche croes so li tchminêye.

Les tâvleus(es) divént responde a troes kesses. Pocwè scrire e walon ? Po kî scrire e walon ? Eyet : kimint scrire e walon ? Mitchî les va fé djâzer sorlon on grand crawia djeyografike, tot cminçant el Picârdeye ey e finixhant ... e l' Afrike.

Pocwè scrire e walon ?

Rose-Marie François

Pocwè scrire e picârd ? Po mostrer çou ki pout ariver si on n' fwait nén atincion a ene grande langue di culteure. Nos dvizéns picârd; nos dvizans francès. Et après ? Francès, almand, itâlyin vont i divni des diyalekes dins l' dictateure do dvizaedje unike ? C' est i k' nos nos alans co on côp leyî côper no langue ?

Li picârd a ene grande literateure. N a onk k' a dit : eyou k' gn a ene grande literateure, gn a nén ene pitite langue. Eyet les langues, hin, di pus k' on è conoxhe, dipus k' on è sait aprinde. Sapinse al filozofe Ana Arendt, li djin, c' est ene biesse poliglosse. Nozôtes, come ci-tweyins d' l' Urope, nos dvréns pol moens divizer cwate langues. Comint ? E cominçant tot djonne. E lzès dvizant azès ptits efants.

Dominique Heymans

On va rmonter ene miete el tins. Cwand nos sténs efants, on dvizéve e walon avou les grands-parints; les parints pus télmint.

Zels, faleut responde e francès. Faleut aprinde a pârler el lingaedje ki nos aléve permète di divni ene sakî. D' awè on bea mestî. Mins, di m' tins, cwand les parints n' estént pus la, cwand l' mwaisse d' escole, putete, n' esteut pus la, ça dvineut otomatike, câzu, k' eter les djambots, on s' meteut a câzer walon. Po nozôtes, c' esteut on lingaedje di Robin des bwès. Ça, c' est l' prumire afwaire.

Deujhinme afwaire : c' est tot simpe : c' est paski c' est stichî dins l' tiesse, et cwand dji vou raconter ene sacwè, c' est e walon k' ça vént. Ça n' vént nén e francès. Dji n' trove nén didins l' francès el muzike des mots ki dj' trove didins l' walon. Adon, ça cmince e walon dins l' tiesse, ça s' mete e plaèce e walon so ene foye di papî. Eyet ça dvént ene escrijhete ou ene powezeye. Ci n' est nén pus målâjhey ki ça.

Jean-Luc Fauconnier

Å prume, dj' a eveye di dire : « pocwè NÉN scrire e walon ? »

Li ci k' a hâsse di scrire, di ponde, di fé del muzike, i n' si dmande nén s' il a hâsse. I scrît, i pond, i fwait del muzike et lebon insi. Paski l' walon, c' est èn osti ki sieve po dvizer. Mins si on s' è sieve po scrire, les efants el voeront.

Mins kécfeye, ene sacwè ki moenne les djins a scrire e walon, c' est k' c' est brâmint pus bea cwand c' est k' c' est målâjhey. Po m' mestî, dj' a dvou lére ene contrumasse di tecses e francès : des bons, des foirt bons, des fayés et des foirt fayés. Des tecses e francès, ça n' manke nén. Adon, a cwè çki ça pout siervi d' è rmete ene piceye ? Ça n' sieve a rén. Adon dji m' a dit : dji n' va nén passer

m' tins a fé ça ; dji m' va scrire dins l' lingaedje ki dj' a dins m' tiesse, et ki vént tot seu cwand dj' a eveye di scrire - come Dominique. Dj' a do plaijhi a scrire. Mins on a eto l' plaijhi di mete si lingaedje a houte. Li prumî côp k' Albert Maquet m' a dit ki l' walon sereut schapé pâzès scrijheus, dj' a dmorené ene miete reyusse. Mins asteure, dji croe k' il esteut dins l' bon. Et dji so presse a vos acertiner ki l' ci ki vout scrire, et ki cnoxhe li walon, c' est e walon k' il a l' dvwer di scrire.

Joseph Dewez

Paski l' walon, c' est l' lingaedje ki brotche di dvins. Portant, li walon, dji n' l' a djamây câzé. Dji l' a etindou cwand dji djouwéve dins l' cou del cinse del famile, et c' esteut l' lingaedje des ovris, des tchvâs, et des djins do viyaedje ki m' pa câzéve avou zels.

Kékes ans après, nos avans pierdou nosse prumî efant. Dj' esteu disbâtchî ådla. C' est la k' dj' a trové des sons, des imâdjés et des mots ki m' ont fwait rexhe foû di m' doû. Avou des sons come « dj », « tch » et les « mw » come dins mwais ; les « bw », des « br ». Et avou tot ça, dji pleu scrire ki dj' esteu mwais, ki dji vleu « boerler », « braire ». Et ki mâgré tot, dji vleu « rire » et tchanter. Adon, pocwè scrire e walon ? Tot simplumint po m' dispiarter, po m' recrester, po rtrover èn ârt di scrire.

(a shuve)

Tecse riscrît tot rschoûtant des videyos binamêymint filmêyes pa Djan Cayron. On n' waerantit nén d' aveur rimetou testo li djhaedje des tâvleus. Avou ça ki des passaedjes k' i gn a n' estént nén oyâves. Trazé côps nos escuzes po les mancments.

Les crakes dal Blawete

On tchâfeu-tchâfârd francès : Alo, l' djandâmreye ! Dji vén di sprâtchî on « polet ». Cwè fé, asteure ?

Ene flikete di Gouvi : On n' a nén k' çoula a fote. Mins bon. Dji vs di cwè come djel fwai e m' mâjhône : mete li regulateur del coujhnire so 6 et leyî cure ene eure à long.

Li tchâfeu : Iva ! Et po l' moto ?

Deus brâvès lidjwesses si rescontrèt el veye .

- Et ké novele, vos, Denise, ça vos va ? Et vosse fi, kimint k' ça lyi va ?

- Bén il est a l' ârmêye dispoy èn an et dmey.

- Albouneure ! Et wice est i ?

- A l' aviâcion a Florene. Il est bén, savoz. Bén payî, des condjîs, on bea bleu costume.

- Et i vole ?

- Bén come tos les ôtes... tanawete on ptit bidon !

On pere di famille di 40 ans a morou d' on plin côp tot rivnant d' l' ovraedje. Ses cwate-z efants tchoûlèt k' araedje.

Li curé, ki n' sait djâzer l' walon, n' arestêye nén d' dire do bén di cist ome la: *C'était un bien brave homme, un excellent mari, un bon chrétien, un*

homme exemplaire...

Ladsu, n a l' feme ki dit à pus vî des gaméns :

- Di, m' fi, va disk' à waxhea et rlouke si c' est bén t' pere k' on-z a metou dvins.

A Paris, rowe Sint-Dnixh, n a ene bele grande crapåde ki tént botike padzo ses cotes k' est la ki tchoûle come ene madlinne.

La èn ome d' ene swessantinne d' anêyes ki passe et ki lyi dmande:

- Mamjhele, k' avoz vs a tchoûler insi ?

- Bén monsieu, dji so d' Guinguelom et dji fwai l' pavêye dispoy dijh ans. Et dji vén d' aprinde ki totes les ôtes si fjhèt payî !

A Lidje, ene bele djonne feme s' abaitixh ki, dispoy on moumint, n a-st on grand blond valet kel shût.

- Adon, ele si rtoûne et lyi dit :

- Monsieu, dji so-st ene kimere comifât ! Vos n' m' alez tolminme nén shure disca m'-n apârtumint, 26, rowe des Venes, à troejhinme plantchî, ki c' est l' deujhinme ouxh sol droete tot moussant foû d' l' acinseu !

Christian Thirion, li 11 d' setimbe 2017

Ene hâvurnêye di moirts dispu fén 2016

L' **Ive Gourdin** : a ralé d' l' ôte des costés al fén d' l' anêye passêye. Après awè yeu scrît on franwal, il aveut moenné l' Soce des Rcâzeus di l' Ârdene nonnrece, et l' edjîstrer a Bietris, di 1994 a 2002. Pu leyî ouve pol walon, dji n' ti sai pocwè.

El **Tin Belaert**, onk des doetoes [*cheville ouvrière*] des Scrijheus del Lovire, est revoye subitmint, k' i n' aveut pont d' âdje, e moes d' decimbe 2016 eto. Li novea prezidint del soce, Dominique Heymans, a yeu foit a fé po l' replaeci. Mins ça va daler ! On n' sâreut viker avou les moirts. Djusse lezî rinde bon dwer.

Djan-Dnixh Boussârt, sipoté Marcatchou, a passé djudla veye, après aveur sitî mayer di Djudla Mouze. I scrijha des clapants bokets e walon inte 1984 et 1995. Pu : pus rén, a pârt franskiyoner sol sawoureusté do walon. Foclorisse divant tot, et todi préjhî l' bon vî tins, i n' veyeut nén d' on boun ouy les avanceyes do walon (rifondaedje, noûmots, djâzaedje walon pa les « Walons vnous d' ôte pârt »).

Nosse **På Mâlyebe**, li binamé curé do londi des Finesses di Waloneye a Nameur. Lu, ârvierdimint, fijha si ptit pretchmint tos ls ans, di 1979 a 2016. Come i n' esteut nén coranmint walon-câzant, todi fé ene foice po-z adiercî on tecse al leccion, avou l' aspalaedje des lives di mots, et d' ses soçons Relîs namurwès. Seul ki l' Bon Diu metrè les cosséns so les xhames pol riçure, sapinse a Michel Piette.

Djilbert Renson, ki les Congolès houkênt « Pilipili », li pus vî del binde, moirt a nonante-ey-èn an. C' esteut l' amonteu di l' emission radio k' a divnou « Vive el Waloneye ! ». Et s' nos leyî si « biyografeye afrikinne », onk des râles lives e walon sol vicaedje foû payis.

Li mame da Joëlle Spierkel a ndalé eto di l' ôte costé del toele. **Condoleyances** a nosse bouteuse pol walon.

L' ABERTEKE

Copinreyes

Copinreye di Bastogne

Tâves di rcâzaedje e walon tos les 3es londis do moes.

Racsegnes : Claudine Voz claudine-voz@hotmail.com

Copinreye di Libin

Tâvlêye di rcâzeus d' walon moen-nêye pa Jean-Marie Otjacques et Jacques Dupuis. Li dierin vénrdi do moes di 6 eures a 8 eures al nute al mājhon d' viyaedje di Libin (sol dilé d' l' egljhe). **Vénrdi 29 di setimbe**: resconte avou l' dramatike di Veskeveye; **vénrdi 27 d' octôbe**: fime « Les Walons del Wisconsin » et bate di dvizes.

Racsegnes : Emilie Lecuivre, Culture Haute-Lesse : 061/41 33 91 0498/17.24.67

Cactaedjes di Mâmdey

Deus vénrdis par moes, di 8 e. a 10 e. al nute (a 6 e. po ene des cwate tropes), metous pa livea di cno-xhance do walon. Racsegnes : info@rcw.be

Tâvlêye di walon di Rotchfoirt

A « Ascoye Fâmene », les deujhinmes et cwatrinme mierkidis do moes. Racsegnes : Désiré Malet d.maletsonveau@skynet.be

Copinreye di Tchârnoe

(Tchournè, *Charneux-Harsin*)

Sâle do viyaedje, li 3inme mârdis do moes Racsegnes : Josée Buron : joseeburon@hotmail.com

Câzreye e walon d' Gouvi

tos les 2inme mierkidis do moes, inte 2 et 4 eures e tchestea d' Gouvi. Racsegnes : Christian Thirion (0474 94 34 13; epona53@hotmail.com); Jean Bourgraff (080 33 87 22; jean.bourgraff@gmail.com)

Li copinreye di Stâvleu

si passe deus côps so l' moes, les prumî et l' troejhinme mârdis, di 20 a 22 eures, â locâ d' Electrabel. Racsegnes : 080 86 26 79.

Copinreyes do Roman Payis

Gré-Dwecea : a 2 e. di l' après-nonne, al sâle di spôrts, li troejhinme londi do moes. Racsegnes :

Guillaume Warnier.

Perwé : Racsegnes : Andrée Flesch 081 65 55 20; petitelouyse@yahoo.fr

Oû-l'-Grand : Racsegnes: Joseph Decossaux 019 63 49 61.

Soçnaedje di Djmepe-so-Sambe

Li mârdis, ene samwinne so deus. On câze did tot, mins nén d' politike ni di rlidjon Racsegnes : christiane.bi-name@euphony.net

Sicoles di walon

Univiersité des 3 côps 20 di Djiblou

tos les 15 djoûs, li djudi di 1e. 1/2 a 3e. 1/2 di l' après-nonne

Oditwere del Faculté d' Agronomie, sol site del faculté.

Univiersité des 3 côps 20 di Lidje

tos les vénrdis a 9 eures: Racsegnes: Anne Delporte, Esplanade de la paix 8/176, 4040 Hesta; Denise Willem, Avenue du centre 116, 4821 Dizon-Andrimont

Les scoles di Bive do waeyén-tins 2017

cénk ashyinnes : les **mârdis 3, 10, 17 et 24 et 31 d' octôbe 2017** a l' Aisse del Tuzance di Bive, di 14 e a 17 e. Racsegnes : centre.culturel@bievre.be, ou Madi d'Orchimont tel. 061 511165

Li scole pa les scolîs si frè l' djoû âs grigne-dints.

VoBuze (Youtube)

Tévé waloncâzante

Videyos riprinjhes so l' Aberteke : <http://aberteke.walon.org>

Deus rapoirtaedjes sol Fiesse âs lingaedjes walons 2017

(I) : Les bokets e walon dins les spitchs des politicresses : li minisse Eliane Tillieux, li pârlumintresse Djenvire Lazon eyet li scabene Cécile Crevcour. Adon-pwis, tchantaedje do Tchant des Walons pa Souzane Mahin.

(II) : Ronde tâve, prumire kesse (pocwè scrire e walon ?) Responses da Heymans, Fauconnier et Dewez (loukîz p. 21) avou drovaedjes et cloyaedjes pàs Crapâdes.

Sol Toele waloncâzante

L' Aberteke

<http://aberteke.walon.org>

Fimes del tévé walon-câzante.

L' eciclopedeye Wikipedia

a-st asteure 14.612 ârtikes (â 4 di setimbe 2017); <http://wa.wikipedia.org>

Wiccionaire & DTW

Sol Wiccionaire, <http://wa.wiktionary.org>, n'aveut 22.456 ârtikes â 4 di setimbe 2017.

Sol DTW, â 4 di setimbe 2017, gn av 29.827 intrêyes : <http://chanae.walon.org/lh/wa/dic/>

Libes programes éndjolikes

<http://walotux.walon.org>

Forums et lisses

<http://berdelaedje.walon.org/>

Toplin d' l' ovraedje so li rfondaedje eyet l' DTW. Responses âs dmandes di noûmots et metaedje des noûmots edvintés po des scrijhaedjes.

<http://walon.cultureforum.net/>

On-z î rtrouve des tecses evoyîs pa les oteurs e Feller ey eplaidîs vaici e rfondou.

Fesbok walon

Pådjes « Fesbok » avou beacôp do walon: <https://www.facebook.com> pu cweri après:

* Jean Goffart, ki fwait câzu ene gazete di tos les djoûs e walon.

* Pays conduze : deus troes noveas sudjets (al boune) tos les djoûs; fôtos di viyaedjes di Walonreye; desséns po rire, noveles, videyos...

* José Schoovaerts : avou des desséns po rire

Muzé do Pârlaedje e l' Ârdene

<http://www.museedelaparole.be/>

Novea : des ptitès videyos di dvizes

Waibe des rvuwes walones

<http://www.revues.be/>

Mape odio des ptits lingaedjes di France (pâr li walon)

<https://atlas.limsi.fr>

RANTOELE N° 83

Schaper l' walon : n' a rén ki broûle !

(Lucyin Mahin) p. 3

Des djonnes u des efants ?

(Richard Joelants) p. 3

Pitit payis dabôrd libes ? (Lucyin Mahin) p. 4

Novele guere des lingaedjes ?

(mailettes da André Gauditiaubois) p. 5

Passans rade sol Toû d' France 2017

(Jean Goffart) p. 6

Å tchestea d' Bouyon e 1141 (II)

(Léon Thomas) p. 7

Sâmes ratournés d' on moenne di Rotchfoirt p. 8

Pordjet « Noû Testamint e walon »

(Jean Hamblenne) p. 8

Belès Letes:

* Istwere di tchesse (Jean-Pierre Dumont) p. 9-10

* Li rmariaedje (V) (Lucyin Mahin) p. 15-16

* Po l' Alzemer (Jule di Rodjrî) p. 16

Cwè est c', li radiocérudjeye ? (II)

Djozewal p. 11-15

Les toubaks di Smwès (V):

Yvon Barbazon p. 17

Kimint pezer l' walon ? (Lucyin Mahin) p. 18

Rilomans nos rows e walon

(Georges Staelens-Sfasie) p. 19

Djouwans a Walocwîz (Jean Cayron) p. 20

Pocwè scrire e walon ?

(R.M. François, D. Heymans,
J.L. Fauconnier, J. Dewez) p. 21

Les crakes del Blawete

(Christian Thirion) p. 22

